

Поджур Роман (Київ)

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР У ПРОЦЕСІ РЕАБІЛІТАЦІЇ СЕРЕДИНИ 1950-х років.

Вище партійно-державне керівництво СРСР, керуючись власним політичним досвідом та «інстинктом самозбереження», після смерті Й. Сталіна та усунення Л. Берії рішуче розпочало реформування органів державної безпеки. Постанову про виділення органів державної безпеки з міністерства внутрішніх справ СРСР було прийнято Президією ЦК КПРС 8 лютого 1954 р. Предметом обговорення стала записка міністра МВД С. Круглова від 4 лютого 1954 р., в якій відзначалася громіздкість структури міністерства та «неможливість забезпечення агентурно-оперативної діяльності». Тому пропонувалося виділити зі складу МВС оперативно-чекістські підрозділи і створити «Комитет по делам государственной безопасности при Совете Министров СССР». Причому, мало відбутися 20 відсоткове скорочення штатів, що складало 15 956 штатних одиниць¹. Хоча Президія вирішила «в п'ятиденний строк підготувати відповідну постанову», указ Президії Верховної Ради СРСР про створення КГБ з'явився лише 13 березня 1954 р., тобто, через місяць.

Компетенція КГБ різко звужувалася – це розвідувальна та контррозвідувальна діяльність з різким обмеженням внутрішньополітичного контролю. Одночасно органи державної безпеки потрапили під жорсткий партійний контроль. Якщо раніше місцеві партійні органи обмежувалися формальним впливом на чекістську діяльність, то тепер вони отримали право здійснювати перевірки органів держбезпеки, заслуховувати керівників підрозділів КГБ на бюро обкому чи крайкому партії. Л. Каганович при обговоренні питання створення КГБ на засіданні Президії ЦК КПРС 8 лютого 1954 р. підкреслив: «Визнати по суті – ведемо лінію на виявлення дійсних ворогів народу і захист чесних людей. Водночас, чекіст має звітувати перед партійними органами»². Основним мотивом стало – відновлення ленінських принципів у діяльності держбезпеки та відновленням соціалістичної законності. Виступаючи на Всесоюзній нараді керівних працівників органів КГБ в червні 1954 р. М.С. Хрущов зобов'язав чекістські органи «постійно тримати зв'язок з партійними організаціями, радитися з ними і доповідати їм про свою роботу.

Ця теза була закріплена в наказі Голови КГБ І. Серова «Про завдання органів державної безпеки», з яким ознайомили перших секретарів ЦК республік, крайкомів та обкомів³. Водночас на керівні посади приходять

партійні працівники, а кадрове поповнення здійснюється лише за рекомендацією партійних та комсомольських органів.

Така позиція М.С. Хрущова була зумовлена не лише турботою про ліквідацію можливості нових політичних репресій громадян. Мотивом стало укріплення власного авторитету для завоювання/утримання влади, ліквідації всемогутності органів державної безпеки. Інші члени Президії ЦК КПРС, боячись повторення сталінського сценарію особистого впливу на ОГПУ–НКВД, вимагали колективного контролю над спецслужбою.

Одночасно із масштабною реорганізацією, КГБ при Раді Міністрів СРСР задіяли у розгортанні процесу реабілітації громадян, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій. Для Хрущова цей процес був складним: по-перше, необхідно було дати просте і доступне пояснення громадськості і назвати «винуватця» політичних репресій; по-друге, відвести підозри щодо причетності до політичних репресій власної персони та інших членів Президії ЦК КПРС, які підтримували його у боротьбі за владу.

В преамбулі записки Генерального прокурора СРСР Р. Руденка, Голови КГБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова, міністра МВД СРСР С. Круглова і міністра юстиції СРСР К. Горшеніна від 19 березня 1954 р. в Президію ЦК КПРС про створення центральної комісії з перегляду справ на засуджених за «контрреволюційні злочини» прямо стверджується, що Л. Берія разом із спільниками, які пробралися у органи МВД при підтримці Й. Сталіна свідомо насаджували беззаконня і сваволю⁴. Такий акцент у записці вирішував проблему «відповідальності» тодішнього вищого партійно-державного керівництва СРСР та його участі в політичних репресіях. Більшість керівників, як і сам М. Хрущов, прямо були причетні до «соціальної інженерії» Сталіна. Визначення головних винуватців – Й. Сталіна та Л. Берія й інструменту здійснення політичних репресій – органів державної безпеки – давало можливість як для політичного маневру у між особистісній боротьбі за владу, так і привід для жорсткого партійного контролю силових структур.

Із 15 членів запропонованої Комісії з перегляду справ на засуджених за «контрреволюційні злочини» 3 члени були представниками КГБ – Голова КГБ І. Серов, член Комітету, начальник управління військової контррозвідки Д. Леонов та начальник обліково-архівного відділу КГБ Я. Плетньов. До складу республіканської та обласної комісій входив керівник апарату КГБ відповідного рівня. Крім того, для роботи в Комісії залучалися відповідальні працівники апарату КГБ.

Питання щодо створення Комісії відкладалося двічі – спочатку 22 березня, згодом 19 квітня і лише 4 травня 1954 р. була затверджена

постанова, яка започаткувала роботу Центральної та обласних комісій з перегляду справ на засуджених за «контрреволюційні злочини»⁵.

Правда, органи державної безпеки згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. «Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР» вже брали участь у перегляді справ засуджених «трійками» НКВД – УНКВД та Особливою нарадою згідно заяв громадян. Обласні УКГБ готували висновок у справі і надсилали його КГБ при Раді Міністрів. Після додаткового розгляду справа надсилалася в прокуратуру СРСР. Але велика кількість справ не давала можливості оперативно їх розглядати. Тому Р. Руденко та І. Серов 15 листопада 1954 р. звернулися у президію ЦК КПРС з ініціативою щодо розгляду скарг громадян, які відбули покарання у місцевих УКГБ. Після висновку співробітників УКГБ справа направлялася в обласну прокуратуру, звідки для остаточного затвердження надсилалася в Генеральну Прокуратуру СРСР⁶. Родичі громадян, які були розстріляні згідно постанови «трійок» чи Особливої наради згідно директиви Голови КГБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова від 24 серпня 1955 р. повідомлялися усно, що громадянин був засуджений на 10 років ВТТ і під час відбуття терміну помер. У випадку правової необхідності видавалися свідоцтва про смерть через райвідділи ЗАГС з одночасним повідомленням щодо таких фактів відповідних обліково-довідкових відділів МВД та КГБ⁷.

В УРСР ЦК КПУ 11 травня 1954 р. прийняло постанову про створення комісії у складі Підгорного, Панасюка і Голинного, якій доручили стежити за ходом виконання постанови ЦК КПРС від 4 травня 1954 року і за необхідності доповідати ЦК КП України про хід роботи з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини⁸. Постановами бюро обкомів КПУ були створенні обласні комісії, до складу яких входили обласний прокурор, начальники УКГБ та УМВД, відповідальні працівники комісії партійного контролю та обкому партії. В більшості випадків засідання проходили в будинку місцевого УКГБ. Активно до роботи комісій залучався апарат місцевих управлінь. Іноді обкоми партії були змушені «пожвавлювати» роботу комісій. Так, бюро Дніпропетровського обкому КПУ 5 серпня 1954 р. констатувало, що за 2 місяці роботи Дніпропетровської комісії було переглянуто лише 392 справи на 530 осіб. Однією з причин, що гальмувала роботу було виконання службових обов'язків за основним місцем роботи виділених УКГБ в апарат комісії співробітників⁹. Всього в робочому апараті налічувалася 31 особа, з них 15 співробітників УКГБ по Дніпропетровській області¹⁰. Після такої постанови робота Комісії активізувалася.

В інформації від 10 березня 1955 р. голова Дніпропетровської комісії обласний прокурор І. Конопльов констатував, що начальник УКГБ по Дніпропетровській області полковник Єрмолов як член комісії особисто вивчав найбільш складні справи, які розглядалися Комісією. Окремо відзначав співробітників УКГБ, які переглянули по декілька сотень справ¹¹.

Проаналізовані матеріали 8 обласних комісій дають підстави стверджувати, що проблема залучення співробітників УКГБ до роботи в Комісії з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини була типовою на початковому етапі.

Не завжди члени Комісії погоджувалися з висновками, які готували співробітники УКГБ. Зокрема, співробітник Дніпропетровського УКГБ Шибко запропонував знизити покарання одному з «посібників» німецько-фашистських окупантів з 20 років каторжних робіт до 10 років ВТТ. Комісія, додатково розглянувши справу, не погодилася з висновком¹².

У Вінницькій обласній Комісії у квітні 1956 р. розгорілася дискусія між начальником слідчого відділу УКГБ по Вінницькій області Подолякою та заступником прокурора Вінницької області Пожарук. Формальною причиною конфлікту стало повернення Пожарук начальнику слідчого відділу УКГБ Подоляці двох справ на громадян Война та Бернштейна для додаткового уточнення. Подоляка розцінив це як затримку процесу реабілітації громадян і розкритикував заступника обласного прокурора на партійних зборах УКГБ, присвячених підсумкам XX з'їзду КПРС. Пікантність ситуації була в тому, що Пожарук як помічник прокурора Вінницької області по спецсправам в 1939 р. відмовила громадянину Берштейну у перегляді справи і погодилася з вироком Особливої наради – 5 років ВТТ «за проведення контрреволюційної троцькістської діяльності». Начальник слідчого відділу УКГБ звинуватив прокурорського працівника у небажанні визнавати власну помилку, ховаючись за формальними приводами¹³.

Загалом, 31 березня 1956 г. Прокурор УРСР Д. Панасюк у доповіді «Про хід виконання постанови ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та постанови ЦК КПУ від 11 травня 1954 р. про перегляд справ на осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини» відзначив, що з липня 1954 по березень 1956 р. обласні комісії прийняли списки 124 646 осіб, а також 79 752 скарги від в'язнів. За цей же період було переглянуто 81 921 справ стосовно 130 464 осіб. Змінені були вироки у 36 166 справах стосовно 52 445 осіб, що складало 40,2% від загальної кількості осіб. Обласні комісії залишили в силі вироки у 45 646 справах стосовно 77 944 осіб або 58,1%¹⁴.

Для місцевого партійно-державного керівництва діяльність Комісії з перегляду «контрреволюціонерів» виявилася серйозним психологічним

випробуванням. Зокрема, для секретаря Донецького обкому КПУ О. Ляшка, який очолював Комісію і спілкувався з колишніми «ворогами народу». У своїх спогадах він відзначав надзвичайне психологічне навантаження, яке відчувалося після кожної зустрічі. Результатом стало звернення до лікаря з проханням виписати снодійне.

Водночас, позиція вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР щодо «екзекуторів» з НКВД викликала у секретаря Донецького обкому партії певні «політичні» протиріччя. Після однієї із зустрічей, коли відвідувач заявив, що упізнав колишнього слідчого, який під час допитів катував арештантів, Ляшко запропонував першому секретарю Донецького обкому КПУ І. Казанцю провести відкритий судовий процес над співробітниками органів держбезпеки, причетними до порушення соціалістичної законності. На його думку, суспільство чекало, яку кара понесуть конкретні особи, винуватці розв'язання масових репресій і їх підручні. Закритість, келійність очищення органів державної безпеки в цьому процесі лише шкодила ідеї «подолання наслідків культу особи». І. Казанець після консультації з секретарем ЦК КПУ М. Підгорним заявив, що в ЦК погодилися щодо неможливості залишення таких фактів безкарними. На пропозицію проведення відкритих процесів Підгорний жорстко заявив, щоб секретар Ляшко не «ліз в кадри КГБ»: «Это не его дело! Если поступить так, то мы за две недели разгоним органы. А без них жить нельзя! Секретарю обкома понимать надо. В Москве ведь не спешат? Пощипали кое-кого после съезда, да и то негромко. Там у Никиты Сергеевича положение непростое. Будем, значит, спешить медленно. Пока передавайте на рассмотрение в партийные организации только тех, на кого поступили заявления. А там видно будет»¹⁵.

Загалом в червні 1957 р. Голова КГБ І. Серов прозвітував про звільнення більше 18 тисячі співробітників через професійну непридатність, з них більше 2 300 співробітників через порушення радянської законності та зловживання службовим становищем¹⁶.

Таким чином, лідери Компартії розуміли, що коли публічне та масштабне засудження політичних репресій вийде за межі «засудження культу Сталіна», то це призведе до серйозних світоглядних змін серед громадськості, втрати ідеологічних орієнтирів. З ім'ям Сталіна пов'язувалася перемога у Великій вітчизняній війни, швидка післявоєнна відбудова. В активну фазу життя вступило нове покоління переможців, яке не зазнало масштабного впливу від державного терору.

Масова кадрова чистка органів державної безпеки негативно впливала на морально-психологічний стан співробітників. Перебіг взаємовідносин «співробітник спецслужби – влада» загалом відомий – принцип «політичної доцільності» дозволяв владним структурам

переступати не лише через нею ж прийняті закони, але і моральні категорії. Владі в особі М. Хрущова в середині 1950-х років було «політично доцільно» звинуватити спецслужби у порушенні соціалістичної законності для збереження і укріплення основи політичної системи СРСР – Комуністичної партії. Серед громадськості формувалася думка про виконання спецслужбами лише каральних функцій, а співробітник – це садист, який у своїй роботі використовує незаконні та антиморальні методи. До звільнених співробітників одразу чіплявся ярлик «беріївця», що було рівнозначно «вовчому квитку». Серед особового складу велися приватні розмови, в яких висловлювалося нерозуміння, чому звинувачення падають на виконавців оперативних наказів, затверджених вищим партійно-державним керівництвом? Такі розмови простежувалися під час чергових реорганізацій, зумовлених різкою зміною політичного курсу. Але прямих виступів співробітників держбезпеки проти обвинувачень влади відомі одиниці.

Нарікання викликало численні реорганізації місцевих управлінь. З 1951 р. штати місцевих управлінь переглядалися декілька разів. Питання щодо звільнення співробітників за скороченням штатів вирішувалося безпосередньо місцевим керівництвом, що спричинило «зведення рахунків» і, як наслідок, викликало численні скарги. У доповідних записках начальники УКГБ нарікали, що «штатні скорочення, значне зменшення грошового утримання співробітників, відсутність чіткої перспективи в оперативній роботі породжували серед оперативників почуття невпевненості та невизначеності»¹⁷. В подальшому на початку 1960-х рр. влада змушена була відновлювати позитивний образ радянських спецслужб серед громадськості. Одним з методів стало кіно. На початок та середину 1960- років припадає більшість героїко-патріотичних кінофільмів присвячених діяльності радянських спецслужб.

Наступним напрямом діяльності КГБ у процесі реабілітації стало упорядкування оперативних документів. При призначенні на посаду Голови КГБ І. Серов отримав дозвіл на ревізію архівних документів. На початку 1956 р. він прозвітував щодо зняття з оперативного обліку біля 6 млн. громадян, знявши таким чином «пляму політичної недовіри». Зовні така позиція партійного і чекістського керівництва виглядала як позбавлення чергового «сталінського надбання» і «ліквідація наслідків культу особи». Були знищені справи-формуляри, в яких містилися компрометуючі дані на партійно-державне керівництво, представників науки та культури, громадських діячів – Г. Маленкова М. Сабурова, П. Поспелова, М. Первухіна, М. Хрущова, О. Щербакова тощо. Але, як зауважує московський дослідник Микита Петров, окрім агентурних розробок були знищені матеріали, які доводили причетність тодішніх

лідерів КПРС до масових політичних репресій¹⁸. При І. Серову був підготовлений «Перелік документів, які створюються в результаті діяльності КГБ і строки їх збереження». За Сталіна практично всі оперативні документи підлягали постійному зберіганню. Тож завдяки І. Серову і його наступникам упродовж наступних десятиліть були знищені сотні тисяч справ в тому числі слідчих, ліквідовані практично всі архівні матеріали підрозділів ОГПУ–НКВД районного та міського рівня. На березень 1954 р. Центральний архів КГБ нараховував 5 млн. 713 тис. одиниць зберігання, з них 1 млн. 783 тис. архівно-слідчих справ, 1,5 млн. справ загального діловодства, 475 тис. особових справ агентів¹⁹. В 1991 р. в Центральному архіві КГБ СРСР зберігалось 654 тис. 300 справ, з них лише 75 тис. архівно-слідчих справ. Отже, кількість зменшилася у 10 разів. Хоча частина справ була передана до МВД СРСР, все ж у 1954 по 1991 рр. відбувалося поповнення архівних фондів²⁰. Тому можна стверджувати про тотальну чистку архівних матеріалів лише 1920–1950-х років.

Таким чином, початок процесу реабілітації співпав з реорганізацією радянських спецслужб. Спочатку, звинувативши органи держбезпеки у порушенні соціалістичної законності, лідери КПРС активно задіяли новостворений КГБ при Раді Міністрів СРСР у реабілітації постраждалих від необґрунтованих політичних репресій. Абсолютна влада вищого політичного керівництва СРСР дозволяла йому застосовувати потенціал спецслужб на власний розсуд.

Співробітники КГБ залучалися до роботи Центральної та обласних Комісій з перегляду справ засуджених за «контрреволюційні злочини». Їх завданням стала додаткова перевірка матеріалів справ та підготовка юридичного обґрунтування для реабілітації громадян чи підтримання вироку судових та позасудових органів. Процес перегляду демонструє чітку залежність радянських правоохоронних органів від політичної лінії партійних лідерів. Доля людини визначалася не стільки правовою нормою, а «сьогоденним» політичним акцентом.

Процес реабілітації спричинив масові кадрові чистки органів державної безпеки. Формування громадської думки щодо ініціювання органами державної безпеки політичних репресій призвело до втрати співробітниками професійних орієнтирів, непевності у майбутньому. Лише особиста відданість радянській владі та корпоративні правила стримували від чекістів відкритого протесту.

-
- ¹ Кокурин А., Петров Н. КГБ: структура, функции, кадры// Свободная мысль. – 1998. – № 2. – С. 110; Лубянка: Органы ВЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1991. Справочник. – М.: МФ, 2003. – С. 684-687.
- ² Президиум ЦК КПСС.1954-1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. – М., 2003. – С. 19.
- ³ Див.:Пожаров А.И. КГБ и партия (1954–1964 гг.) // Отечественная история . – 1999. – №4. – С. 169.
- ⁴ Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. – Том 1. Март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. – М.: МФД, 2000. – С. 103.
- ⁵ Там само. – С. 116, 309.
- ⁶ Там само. – С. 178.
- ⁷ Там само. – С. 254-255.
- ⁸ Центральный державный архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 74. – Арк. 89.
- ⁹ ДАДНО. – Ф. 19. – Оп.27. – Спр.79. – Арк. 105-106.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 109-110.
- ¹¹ Там само. – Арк. 132-133.
- ¹² Там само. – Арк. 123-124.
- ¹³ ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 42. – Спр. 206. – Арк. 30-40.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4306. – Арк. 25-40.
- ¹⁵ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – К., 1997. – Кн. II. – С. 287-288.
- ¹⁶ Лубянка: Органы ВЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917 – 1991. Справочник. – М.: МФД, 2003. – С. 688.
- ¹⁷ Пожаров А. КГБ и партия (1954–1964 гг.) // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 170.
- ¹⁸ Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М.: Материк, 2005. – С. 157-158.
- ¹⁹ Там само. – С. 157-158.
- ²⁰ Там само. – С. 161.